

ROMANIAN PRINTING HOUSES: HIGHLIGHTS AND MONUMENTS OF THE RELIGIOUS CULTURE AND LITERARY LANGUAGE –TOWARDS A MORE COMPREHENSIVE AND COMPARATIVE APPROACH IN THE STUDY OF ROMANIAN LITERATURE

Luiza Marinescu

Assoc. Prof., PhD., „Spiru Haret” University of Bucharest

Abstract: T.S. Eliot postulated that culture may be regarded as that which makes life worth living. I would like to enhance this definition by claiming that Romanian literature is that luxury without which we cannot live. I recalled this definition as I pondered the question whether Europeans really need Old Romanian literature. Can they not live without it? The obvious answer is, of course, that they can. But why not strive for a better and richer life? Why not open oneself to a rich, yet unknown culture and territory? And why can't the teacher as a Christian educator take by the hand and lead them to this culturally rich and fascinating land, this land with all its joys and sorrows? The article structure refers to:

1. *The book's power: the significance of the Romanian printings in the European context*
2. *The importance of knowing the significance of the religious books titles as a mediation practice for a multireligious and multicultural education.*
3. *Literature and religion in a single book or about the evolution of the Romanian printing houses in the XVI-th century (I)*

Literature is the best means by which to present uniqueness, but also the best means to bridge divergences. Only by learning more about the distinctiveness of Romanian literature will Europeans be able to approach Romanians and their culture with a new heart.

Keywords: Romanian Literature, Romanian Printings and Manuscripts, Monuments of Religious Culture and Romanian Literary Language.

Studiul literaturii române vechi și problema evoluției tiparului românesc ilustrează în timp semnificația educației multireligioase și multiculturale realizate în spațiul românesc pe parcursul timpului. Scriind despre importanța tipăriturilor în cultura românească Nicolae Iorga considera că „marele merit al acestor cărți este acela că, trecînd hotarele, au adunat sufletește prin viața culturală pe toți românii laolaltă. Prin ele s-a întemeiat ceva neprețuit ce va da formă gîndului și simțirii generațiilor care vor urma: limba literară.”

În contextul în care vechile cărți tipărite în spațiul românesc se bucură astăzi de o înviere a vizibilității lor prin intermediul inițierii scanării marilor colecții aflate la Biblioteca Academiei Române din București, (proiectul **Daco-romanica** al Bibliotecii metropolitane Mihail Sadoveanu din București, colecția Opera tipografică românească (1508-1830) (915 opere scanate) vezi site:

http://digitool.dc.bmms.ro:8881/R/2XPE9S2FIY184S3KHPP9GEML5285QEULEDC2XBR3P3988LT75V-00448?func=results-jump-full&set_entry=000001&set_number=000084&base=GEN01 (consultat la data de 25 februarie 2019)

și al inventarierii cărților vechi tipărite pe teritoriul românesc de către CIMEC institutul de memorie culturală: <http://www.cimec.ro/scripts/Carte/incunabule/default.asp> principalele idei pe care le formulează prezentul material se referă la importanța studierii literaturii române vechi, capreambul al unei educații multireligioase și multiculturale:

1. Puterea cărții: semnificația tiparului românesc în contextul culturii europene

2. Însemnătatea cunoașterii semnificației titlurilor de carte religioasă ca practică de mediere pentru o educație multireligioasă și multiculturală
3. Literatura și religia într-o singură carte sau despre evoluția tiparului românesc (partea I)

1. PUTEREA CĂRȚII: SEMNIFICAȚIA TIPARULUI ROMÂNESC ÎN CONTEXTUL CULTURII EUROPENE

Povestea tiparului se va afla mereu în deplină legătură cu puterea cărții de a produce schimbări majore în știință, religie, politică și în modul de gândire. Fiind primul mijloc de comunicare în masă care a dus la răspândirea liberă a ideilor într-o manieră fără precedent, în spațiul românesc tiparul a cunoscut forme variate și complexe, tipărindu-se deopotrivă cărți în limba română, în greaca veche și în neogreacă, în limbile slavonă, latină, germană, maghiară, ebraică și chiar arabă, tiparul românesc înlesnind integrarea culturii noastre în marile curente reformatoare ale continentului.

Termenul **tipar** < ngr. *tiparion* desemnează ansamblul operațiunilor de tipărire, adică de a face să rămână pe hârtie sau pe un alt suport de tipărire, a urmelor caracterelor tipografice, de imprimare a acestora; tehnica, meșteșugul sau ansamblul mijloacelor tehnice prin care un text, o imagine sau o ilustrație se imprimă cu cerneală pentru a obține copii ale originalului.

Există trei procedee fundamentale de tipar: tipar *adînc* (*calcografic* < fr. *chalcographie*), tipar *plan* (*planografic* < fr. *planographie*) și tipar *înalt* (*pantografic* < fr. *pantographie*).

Tiparul *adînc* se referă la un sistem de reproducere grafică a originalelor cu ajutorul unor clișee de metal gravate în adîncime, ale căror elemente imprimabile se află sub suprafața plăcii sau a cilindrului metalic (în adîncime). Termenul tipar *adînc* are următoarele sinonime: calcografie, halcografie, Tiefdruck, tifdruc. După gravarea imaginii în adîncime, întreaga suprafață a șablonului e unsă cu cerneală. Se îndepărtează cerneala de pe spațiile neutre de la suprafață astfel încît să rămână doar în porțiunile adîncite ale clișeului. Hîrtia, suportul imprimabil se presează pe suprafața forme și absoarbe cerneala din părțile adîncite ale șablonului. Spre deosebire de t. înalt sau de t. plan, în acest caz tonurile se obțin prin transferarea unor cantități mai mari sau mai mici de cerneală, corespunzătoare adînciturilor gravate pe suprafața forme. Tipar *adînc* poate fi de artă și fotomecanic. Calcografia dispune de un număr mare de variante: acvaforte, acvatînă, acvatipie. Heliografia are la bază același principiu, doar că reproducerea imaginii e fotomecanică. Prima calcografie națională a luat ființă la Roma în 1738, a doua la Madrid în 1789, iar a treia la Paris în 1797.

Tiparul *plan* este un sistem de imprimare cu suprafețe plane din metal (aluminiu sau zinc), piatră sau din alte materiale. Suprafața imprimabilă prezintă o înălțare sensibilă față de suprafața neutră. Forma de imprimare e pregătită astfel încît prezintă porțiuni deosebite din punct de vedere al proprietăților fizico-chimice: suprafața imprimabilă este oleofilă, permițînd dispunerea cernelii grase; părțile neutre sunt hidrofile, fapt ce conduce la respingerea și îndepărtarea uleiurilor din compoziția cernelii. Astfel, cerneala aderă numai pe anumite porțiuni ale clișeului și prin imprimare este transferată pe suportul de imprimare. Tipărirea se execută prin presare directă a suportului de hîrtie, fie indirect (ofset) prin intermediul unui așternut de cauciuc elastic. Cantitatea de cerneală transferată pe hîrtie e constantă pe toate elementele imprimabile ale forme. Pentru tonuri se utilizează rasterul. Procedee ale t. *plan* sunt: algrafia (aluminografia, tipar algrafic, tipar aluminografic, tipar de pe aluminiu), autocromia, colografia (fototipia, fotocolografie, albertipie, colotipie, fotogelatinografie, heliotipie), litografia, ofsetul, fotocromia. Planografia uscată este un alt

procedeu de tipar *plancare* și folosește alți agenți în afară de apă pentru a respinge cerneala de pe suprafața neutră a formei de tipar.

Tipar *înalt* reprezintă totalitatea modalităților de imprimare cu șabloane a căror suprafață de imprimare este înălțată față de partea neutră. Cerneala se depune doar pe elementele imprimabile înalte, de unde prin presare se imprimă pe suportul de imprimare. Cantitatea de cerneală transferată pe suprafața de imprimare este constantă. Pentru obținerea tonurilor sunt necesare punctele de raster.

2. Însemnătatea cunoașterii semnificației titlurilor de carte religioasă ca practică de mediere pentru o educație multireligioasă și multiculturală

În istoria culturii contemporane studiile de literatura română în lume se află într-un moment de tranziție, datorat schimbării și diversificării suportului de lectură. Acest fapt a determinat transformări majore la nivelul managementului procesului de instruire.

În practica predării informațiilor despre literatura română veche, prin intermediul căreia se realizează și medierea pentru o educație multireligioasă și multiculturală am constatat că însemnătatea are cunoașterea de către studenți a semnificației titlurilor de carte religioasă.

Spre exemplificare a metodei de bună practică în predarea literaturii române vechi cu ajutorul calculatorului, în paginile ce urmează am selectat termenii cheie ce se regăsesc în evoluția tiparului românesc din secolele XVI-XVII și am oferit o explicație generală a acestora. În acest sens, structurarea materialului bibliografic amplu sub forma unui curs on-line de istorie a literaturii române a ținut seama de principiul cronologic al însușirii informațiilor și de importanța termenilor cheie referitori la istoria tiparului românesc în contextul umanismului european.

Termeni cheie	Explicația
1. Acatist	imn de laudă ce se citește sau se cântă în cinstea unui sfânt.
2. Anastasimatar	carte de cântări bisericești ce cuprinde cântările Învierii, Vecerniei și Utreniei, pe cele opt glasuri.
3. Apostol	cartea ce cuprinde Faptele și Epistolele Apostolilor, care se citește în timpul Sfintei Liturghii numită și Praxiu ; Primul Praxiu a fost tipărit la noi de diaconul Coresi, la Brașov, în anul 1563.
4. axion	imn de laudă care se cântă în timpul Sfintei Liturghii în cinstea Maicii Domnului
5. Catavasier	carte cu cântări bisericești scurte ce se cântă la Utrenie, la începutul fiecăreia dintre cele nouă pesne
6. Catehism	carte bisericească ce explică pe scurt învățătura de credință
7. Cazanie	carte veche ce cuprinde predicile duminicale și la marile sărbători
8. Ceaslov	(Orologiu) cartea cea mai completă de rugăciuni a Bisericii, care cuprinde cele 7 Laude, acatiste, rugăciuni diferite ș.a.
9. Chiriadromion	culegere de cuvântări bisericești; cazanie
10. Evanghelie	(Vestea cea bună) Cartea Sfântă propovăduită și trăită de Iisus Hristos și scrisă de evangheliști sub inspirația Duhului Sfânt
11. Evhologhiu	Carte de rugăciuni
12. Liturghie	(lucrare publică) sau Euharistie, sau slujba de mulțumire, cununa tuturor slujbelor și laudelor Bisericii. În timpul Sfintei Liturghii se

	jertfește tainic Fiul lui Dumnezeu și se sfințesc Sfintele Taine.
13. Liturghier	carte care cuprinde rînduiala celor trei sfinte Liturghii
14. Liturgica	carte care explică toate părțile sfintei Liturghii, cele 7 Laude și obiectele bisericești, formele cultului divin public și conținuturile acestuia
15. Minei	carte de cult ce cuprinde slujba sfinților pe o lună de zile; Biserica are 12 minee.
16. Molitfenic (Molitvenic)	(evloghiu) carte specială cu toate moliftele, adică ierurgiile și rugăciunile rînduite de Biserică. Cel mai bogat molitfenic se numește „ <i>Trebnic</i> ”
17. Noul Testament	partea principală a Sfintei Scripturi, lăsată de Însuși Mîntuitorul și Sfinții Apostoli; Vechiul Testament cuprinde prorocii despre venirea lui Iisus Hristos.
18. Octoih	(opt cîntări) Carte de slujbă care cuprinde cîntări, tropare și canoane, rînduite după glasuri și după zilele săptămîinii, care se folosește la stană de la Duminica Tuturor Sfinților pînă la Începutul Postului Mare.
19. panegiric	cuvîntare solemnă de laudă și de preamărire a lui Dumnezeu și a tuturor sfinților
20. Parimiar (Paremiar)	Carte bisericească cuprinzînd fragmente din proverbele lui Solomon, din epistolele apostolilor și din părți ale Vechiului Testament
21. Parimie (Paremie)	pildă, proverb (Dosoftei „ <i>Parimiile de peste an</i> ”, Iași, 1683)
22. Penticostar	carte de cult care conține slujbele zilnice ale Bisericii, de la Paști pînă la Duminica Rusaliilor (Penticosti = cincizeci)
23. Psaltire	carte de cult care conține cei 150 de „ <i>Psalmi</i> ” ai proorocului David, scriși sub inspirația Duhului Sfînt.
24. Sfînta Scriptură	(Biblia) cartea cea mai sfîntă a creștinătății, pe care e întemeiată credința noastră, ce cuprinde adevărurile revelate direct sau indirect de Dumnezeu oamenilor și cuprinde Vechiul și Noul Testament
25. Sinaxar	calendar bisericesc ce cuprinde numele și viața pe scurt a tuturor sfinților ortodocși dintr-o lună sau din întreg anul, colecție prescurtată din viețile sfinților, numită și <i>Minologhion</i> .
26. Triod	(trei cîntări) carte de cult cu toate slujbele și rînduiala Postului Mare, așezate pe zile și săptămîni; canoanele zilnice se împart în trei ode sau cîntări.
27. Tropar	cîntare scurtă ce cuprinde, rezumativ, viața și învățătura unui sfînt sau date despre un praznic împărătesc
28. Utrenier	carte care conține cîntările Utreniei (una din cele șapte Laude care, de obicei, se citește după miezul nopții sau dimineața; utro, cuvînt slavon, „dimineață”), mai ales cele spre Duminică
29. Vecernier	carte ce conține cîntările Vecerniei (una din cele șapte Laude ce se cîntă zilnic spre seară; spre sărbătorile mari Vecernia se unește cu slujba Utreniei și se numește Priveghere) pe cele opt glasuri
30. Viețile Sfinților	(12 volume) cuprind pe larg nevoințele și minunile tuturor sfinților pe care îi prăznuiește Biserica Ortodoxă în cele 12 luni ale anului; scriitorii vieților sfinților sunt hagiografii.

31. Incunabule	cărțile tipărite între 1455-1500
32. texte rotacizante	<p>primele traduceri ale textelor religioase în limba română realizate în Maramureș avînd o particularitate fonetică: trecerea lui <i>n</i> intervocalic la <i>r</i>, în <i>cuvintele de origine latină</i>: <i>Codicele Voronețean</i>, <i>Psaltirea Hurmuzachi</i>, <i>Psaltirea Scheiană</i>, <i>Psaltirea Voronețeană</i>;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Piru, Al. „Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830” Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, vol I, p.54-60

3. LITERATURA ȘI RELIGIA ÎNTR-O SINGURĂ CARTE SAU DESPRE EVOLUȚIA TIPARULUI ROMÂNESC DIN SECOLUL AL XVI-LEA (I)

După ce în 1452 Gutenberg promisesese să cucerească lumea cu cei „28 de soldați de plumb” când tipărise *Biblia de la Mainz cu 42 de rînduri* (1452-1456), apariția tiparului pe teritoriul românesc nu a substituit cartea manuscrisă, căci în istoria culturii române, caligrafiera și ornamentarea manuscriselor începute în secolul al XIII-lea s-au prelungit pînă tîrziu în cel de al XVIII-lea veac.

Deși pe teritoriul românesc nu au fost realizate incunabule (*incunabula* înseamnă scutec; leagăn și desemnează cărțile tipărite între 1455-1500, înainte de Paști în 1500, după calendarul gregorian, adică în perioada de început a imprimeriei, de „leagăn” a tiparului), **în cea de a doua jumătate a veacului al XV-lea mai mulți tipografi**

români au lucrat la realizarea unor incunabule în Europa, numele lor fiind menționate în opera lor tipografică: Toma de Transilvania („Toma Septemcastrensis de civitate Hermani”) al cărui nume apare menționat pe lucrări realizate la Modena și Mantova în 1473, Bernard din Dacia a lucrat la Napoli, Martin Bîrseanul din Codlea („Martinus Burciensis de Szeidino”) la Brînn, Andrei Corbul din Brașov la Veneția. Aproximativ 40 000 de titluri de carte tipărită înainte de 1500 sunt conservate și inventariate. În țara noastră incunabule se păstrează la București, Sibiu, Alba Iulia, Tîrgu Mureș, Cluj Napoca.

Se remarcă interesul pentru meșteșugul cărții tipărite în Țara Bîrsei.

Din perioada incunabulară datează **cea mai veche tipăritură de un autor român - *Tratatul despre credințele, obiceiurile, viața și viclenia turcilor***, publicat în latină „**Tractatus de ritu, moribus, condicionibus et nequicia Turcorum**” la Urach în **1482** - lucrare realizată de Frater /Presbiter Georgius(n. 1422 Romoș, Sebeș, m. 1502, Roma), supranumit Prizonierul transilvan („Captivus Septemcastrensis”) răpit de turci la asediul cetății Sebeș în 1438 pe cînd era adolescent. Un alt autor român de incunabule este Pelbartes din Timișoara care tipărește în 1498, la Nürenberg, *Cuvîntări* (lat. *Sermones*).

Caracteristicile unui incunabul sunt: identitatea anatomică și de construcție cu cea a manuscrisului, lipsa foii de titlu (începutul realizîndu-se după forma manuscrisului incipit-explicit), reproducerea prescurtărilor, a ligaturilor și a ilustrațiilor manuscriselor, literele sunt inegale ca grosime și imperfect cizelate, oglinda paginii cuprinde spații albe ce urmau a fi completate cu inițiale, titluri și decorațiuni, titlurile urmau a fi caligrafiate pe baza registrului (o enumerare de cuvinte cu care începea prima foaie) și care era plasată la sfîrșitul lucrării de către rubricatori, filele sunt confecționate dintr-un suport inegal ca grosime, pentru aceeași carte fiind folosite cantități diferite de hîrtie; multe foi ale incunabulelor sunt perforate ca urmare a înțepăturilor produse de șifturile care fixau hîrtia la tipărire; multe incunabule erau vîndute nelegat, urmînd ca cel care cumpăra să realizeze legătura de carte pe care o dorea. În afara incunabulelor realizate cu litere mobile, există și incunabule xilografice sau tabelare,

imprintate cu ajutorul clișeelor gravate pe lemn precum *Biblia pauperum*, *Donatele*, *Speculum humanae salvationis*.

Situate geografic în spațiul de expansiune a trei imperii rivale, în ciuda scurtelor perioade de liniște și a nenumăratelor războaie, atât în epocile de independență, cât și în cele de suzeranitate otomană Țările Române au reușit să înființeze tipografiile aflate în directă legătură cu strategia politică și religioasă a statului. **Inițiatorul tradiției tipografice este domnitorul valah Radu cel Mare (1495-1508)**. În colaborare cu înaltul ecleziast, fost patriarh al Constantinopolului Nifon al II-lea, devenit sfetnicul său, Radu cel Mare înființează prima tipografie, după unii autori la Tîrgoviște, după alții lângă Tîrgoviște la Mănăstirea Dealu, special pentru a consolida Biserica și pentru a încuraja introducerea tiparului, pentru realizarea cărții de cult. El a dat naștere **primului concept editorial cu caracter aulic**, deci oficial, care folosea limba slavonă, deoarece în spațiul ortodox această limbă era una de circulație echivalentă cu limba latină, limbă internațională în epoca medievală în special în mediile catolice. În Europa răsăriteană clerul era implicat în tipărirea cărților și nu se revoltase ca în Occident din cauza invenției care producea cărți mai ieftine. Călugărul **Macarie**, primul tipograf din Țara Românească, care a activat și în centrul tipografic de la Cetinje, cel care tipărește primul pe teritoriul românesc, făcînd și muncă de editor, de revizuire a traducerilor, învățase tiparul la Veneția, în atelierul lui Andreea Torezzani sau după alte surse în cel al lui Aldo Manutius. În Muntenegru tipărise 6 cărți între 1493-1496, din care se cunosc numai 4. Prima carte tipărită pe teritoriul românesc este *Liturghierul* (1508), prima formă tipărită a slujbelor în limba slavonă. Urmează un *Octoih* (1510), cartea ce conturează unitatea cultului și un *Evangheliar* (1512), „prima tetraevanghelie tipărită

Liturghierul lui Macarie, 1508 prima tipăritură realizată în spațiul românesc.

pentru toți ortodocșii care foloseau limba slavă ca limbă a cultului religios” (Dan Simonescu). Tipărișurile lui Macarie erau imprimare în roșu și negru și aveau numeroase inițiale ornate, realizate sub influența Renașterii italiene. Primele tipărișuri românești sunt de format mijlociu, cu cîte 15-22 rînduri pe pagină, nu au foaie de titlu, ci încep direct cu textul asemenea manuscriselor sau incunabilelor, nu au paginație și nici foile numerotate, ci numai caietele însemnate cu litere chirilice cu valoare de cifre. Tipărișurile macariene sunt bicolore cu frontispicii bogat ornamentate.

În perioada de început a tiparului românesc cartea bisericească (slavonă) era scumpă și rară plătindu-se pentru un exemplar 1000 aspri sau 17-25 galbeni de aur ceea ce era echivalentul prețului unei moșii (Cf. Mircea Tomescu *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918* București, Editura Științifică, 1968, 216 p + 49 f. ilustr. BA II 539011). Vlad Călugărul cumpără de la egumenii mănăstirii Brădet 1/3 din muntele Prislop pentru un *Tetraevangheliar* plătinđ 1000 de aspri – (*Documente privind istoria României B. Țara Românească veacul al XVI-lea* vol. II, București, 1952, p. 208). Egumenul mănăstirii Tismana a cumpărat 1/4 a moșiei popii Stoica din Groșani cu 2 cărți „prețul lor de 850 de aspri și un cal bun și 12 oi” (*Documente privind istoria României B. Țara Românească veacul al XVI-lea* vol. V, București, 1952, p. 129). Teofan, mitropolitul Sucevei, pribeag în Polonia la sfîrșitul secolului al XVI-lea a răscumpărat cu 100 de galbeni ungurești și 100 de taleri manuscrisul *Evangheliarului* scris și ferecat în aur de Ion Golăi ajuns în Polonia în timpul războiului lui Ion Vodă cel Cumplit cu turcii. Cartea tipărită devenise pradă de război sau trofeu. Cărțile tipărite erau bunuri de preț fiind consemnate în diate. Prețul lor mare era generat de pustiirea mănăstirilor în vremea invaziilor, de creșterea numărului bisericilor, de scoaterea treptată a bisericilor de sub ascultarea stăpînitorilor de moșii și de trecerea lor sub controlul episcopilor,

dependenți de domnitor și susținători ai Bisericii. Existau de asemenea și cărțile rare, care erau foarte scumpe. Existau bisericile fără cărți, în care preoții memorau rugăciunile sau textele evanghelice. De aceea manuscrisele refăcute erau păstrate cu grijă. Domnitorii care înzestrau bisericile cu cărți tipărite făceau acest lucru tocmai pentru a fi susținuți de Biserică. Ștefăniță Vodă a înzestrat mănăstirea Bisericieni cu „multă bogăție ca să înfrumusețeze sfânta biserică întru totul și să facă cărți”. (cf. Mihai Costăchescu *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voievod (1517-1527)* Institutul român de arte grafice „Brawo”, Iași, 1943, p. 188). Radu cel Mare și fostul patriarh Nifon au reorganizat Biserica (cf. Gavril Protul – *Viața și traiul sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*. Introducere și text de Tit Simedrea, București, 1937, p. 8-9).

În 1534-1536 în Țara Românească apare o lucrare numită *Trebnic* cu numele tipografului și al comanditarului neidentificate. Tot în Ungro-Vlahia apare un **Octoih slavonesc** în 1535. La Brașov, e tipărită **Biblia Vechiul Testament Noul Testament. Synopsis (elină)**, în 1539. În Țara Românească e realizat de tipograful Bojidar Vucovici un *Molitvenic slavonesc* (BAR 18) în 1540. La Sibiu se tipărea în 1544 un **Catehism românesc**. La Tîrgoviște în 1545 tipărea un **Molitvenic slavonesc** (BAR 19) Moisi, călugărul („păcătosul și mai micul dintre sfinții călugări Moisi m'am trudit la această scriere...”) din porunca Domnului Io Petru marele Voievod.

După o întrerupere datorată circumstanțelor istorice nefavorabile, la Tîrgoviște **Dimitrie Liubavici** (1545-1551), fiul lui Fjodor Ljubavič, tipograf din Goražde, nepotul - după propria mărturisire - al lui Bojidar Vucovici, voievod al Muntenegrului și prietenul - sau după unele surse (*Viața lui Despot Vodă* scrisă de Johannes Sommer), fratele - lui Iacob Heraclid Despot tipărește împreună cu Moise tipograful un *Molitvenic* (1545), de unul singur un *Apostol* (1547), din care s-au tras două ediții, una la comanda lui Iliăș II Rareș, domnitorul Moldovei, iar cealaltă pentru Mircea Ciobanul și un *Evangheliar* (1546-1551). Din epilogul *Molitvenicului* terminat la 10 ianuarie 1545, rezultă că editorul și proprietarul tipografiei era Dimitrie Liubavici, iar Moise era doar tipograful executant.

Activitatea lui Macarie și cea a lui Dimitrie Liubavici configurează un prim tip editorial specific celui de al XVI-lea veac românesc în care primează inițiativa domnitorului comanditar, se folosește tiparul chirilic venețian, care a iradiat influențe în întreaga Europă, iar tipărirea de carte vizează nu numai spațiul românesc, ci și pe cel din aria sud-est europeană, în vederea susținerii unității creștine amenințate de puterea otomană.

Sub influența ideilor Reformei, **Filip Moldoveanul** („magister Philippus Pictor et scriba literarum valachicarum”), angajat al magistratului sibian pentru scrierea de scrisori românești, primește în 1544, din partea consiliului orașenesc comanda pentru tipărirea unui *Catehism românesc*, pentru care i se plătesc doi florini. Cartea lui Filip Moldoveanul poartă pe frontispiciu stema orașului Sibiu, sau stema Moldovei, țara de origine a tipografului în *Tetraevanghelul slav* (BAR 23) din 1546. În 1551-1553, tipărește *Tetraevanghelul slavo-român*. Caligraf profesionist, pictor, gravor și desenator, Filip Moldoveanul produce cărți în limba română sau ediții bilingve, cărți confesionale cu orientare diferită, de propagandă luterană sau de cult ortodox, prefigurând **modelul atelierului tipografic orașenesc**, care produce carte cu scop propagandistic pe bază de comenzi. La Tîrgoviște sau la Mănăstirea Dealu se tipărea un *Apostol* slavonesc pentru Țara Românească (BAR 27-29) în 1547 de către Dimitrie Logofăt nepot al lui Bojidar și de către ucenicii Oprea și Petre din porunca domnitorului Mircea Ciobanul. La Tîrgoviște în 1550 vedea lumina tiparului un Triod - Penticostar slavonesc (BAR 34, 35, 36, 37). La Alba-Iulia în 1552 era tipărit un *Tetraevanghel (Biblie. Noul Testament. Evanghelie) în slavonă*. Descendent al unei familii cu tradiții intelectuale, care între 1517 și 1538 a dat mai mulți grămăticici și logofeți ai cancelariilor domnești de la Tîrgoviște și București, **diaconul Coresi** (1510-1581) s-a format ca tipograf în atelierul lui Dimitrie

Liubavici. El nu a adus cu el la Braşov tiparniţa de la Tîrgovişte. A lucrat la început în tipografia lui Johannes Benkner, care organizase atelierul tipografic prin mutarea tipografiei chirilice de la Sibiu la Braşov. Coresi a tipărit şi a tradus la Tîrgovişte (1557-1558) şi la Braşov (1556–1581), 26 de cărţi, dintre care 10 în română, primele monumente ale limbii noastre literare: *Octoih mic* (slavonă BAR 38) tipărit la Braşov în 1557 de Oprea logofătul şi diaconul Coresi patronul lucrării fiind Johannes Benkner; *Triod – Penticostar* tipărit în 1558 la Tîrgovişte de Coresi, diaconul; *Întrebare creştinească (română)* (BAR 44) tipărit în 1559 la Braşov de diaconul Coresi şi Tudor diacul; *Evangheliar românesc Biblie N.T. Evanghelie* (BAR 40, 41, 42, 43) în 1561 du tipărit la Braşov diaconul Coresi şi Tudor diacul („Şi cu zisa Jupînului Haneşă Bégneru, scris-amu eu diaconu Coresi ot Tîrgovişte şi Tudor diiacu”) din porunca lui Johannes Benkner; *Evangheliar slavonesc Biblia Noul Testament Evanghelie (slavonă BAR 46)*, tipărit la Braşov în 1562 de Coresi, diaconul şi Tudor, diacul patronul lucrării fiind Benkner, Johannes; („Din porunca Jupînului Hanăş Bégner, eu robul lui Christos, Diaconul Coresi şi Tudor Diac ne-am trudit de am scris această carte”) ; *Apostol românesc* (BAR 49, 50, 51, 52) tipărit la Braşov în 1563 de diaconul Coresi; *Tîlcul evangheliilor şi Molitvenic românesc* (BAR 53-56), tipărite la Braşov în 1564 de diaconul Coresi; *Minei (slavonă), ante 1567-1569 [titlu uniform] Sbornic slavonesc partea a II-a (BRV) Minei de praznice* tipărit în perioada 1567-1569 de Coresi, diaconul („Eu păcătosul diacon Coresi am scris această carte, împreună cu 5 ucenici.”); *Psaltire românească Biblie. Vechiul Testament Psalmi (română)*, tipărită în 1568 de Coresi, diaconul şi Tudor, diacul; *Sbornic slavonesc Partea a II-a Minei (slavonă), ante 1567-1569* tipărit la Braşov ? în 1568 („Eu păcătosul diacon Coresi am scris această carte, împreună cu 5 ucenici.”); *Liturghier românesc* tipărit în 1570 la Braşov de Coresi, diaconul; *Pravila sfinţilor oteţi* (BAR 65) tipărită la Braşov în 1570 de Coresi, diaconul; *Psaltirea românească Biblia. Vechiul Testament Psalmi (română)* (BAR 67) tipărită la Braşov în 1570 de Coresi, diaconul; *Psaltire slavonească Biblia Vechiul Testament Psalmi (română)* (BAR 71) tipărită în 1574; *Octoih* tipărit la Tîrgovişte în 1574 de Coresi (Citat de Mihail, Paul - *Circulaţia Octoihului slavon al lui Coresi în Bulgaria*. – În: „Apoi”, 9, 1972 p. 591-595; Cîndea, Virgil *Mărturii româneşti peste hotare: Mică enciclopedie de creaţii româneşti şi izvoare despre români în colecţii din străinătate*. – Bucureşti: Editura Enciclopedică, 1991, vol. I : Albania-Grecia, p.203 Bulgaria poz. 1159.); *Octoih slavonesc partea I* tipărit la Braşov? în 1574 de Coresi, diaconul („Din porunca Domnului Io Alexandru voevod, eu păcătosul diacon Coresi am tipărit această carte cu opt ucenici...”); *Octoih slavonesc partea II* (BAR 72, 73, 74) tipărit în 1575 la Braşov? de Coresi, diaconul; *Psaltire slavonească* (BAR 75,76) tipărită la Braşov în 1576; *Psaltire slavo-română Biblie. Vechiul Testament Psalmi (română şi slavonă)* (BAR 77, 78) tipărită la Braşov în 1577 de Coresi, diaconul („Cu mila lu Dumnezeu eu diaconu Coresi, déca văzuiu că mai toate limbile au cuvîntulu lu Dumnezeu în limba, numai noi Rumânii n'avăm, şi Hs. zise, Mathei 109, cine ceteşte să înţeleghă, şi Pavelu Apslu încî scrie la Corintu, 155, că întru beserecî mai vrătos cinci cuvinte cu înţelesulu meu să grîescu, ca şi alalţi să învăţu, de cătu întunerecu de cuvinte neînţelese într'alte limbi. Dereptu acéia fraţii miei preuţiloru, scrisu-v'am acése Psăltiri cu otvétu”); *Psaltire slavonească Biblia Vechiul Testament Psalmi (slavonă)* tipărită la Braşov în 1577 de Coresi, diaconul („Cu voia Tatălui şi cu ajutorul Fiului şi cu împlinirea sfîntului Duh şi cu porunca domnului Io Alexandru Voievod şi a fiului său Io Mihnea Voievod şi a prea-sfîntitului mitropolit Serafim, eu păcătosul diacon Coresi am scris această sfîntă carte ce se numesce Psaltire”); *Triod slavonesc* (BAR 85, 86, 87) tipărit la Braşov ?? în 1578 de Coresi, diaconul („Din porunca domnului Io Alexandru Voievod şi a fiului seu Io Mihnea Voievod, eu păcătosul diacon Coresi am scris aceste cărţi cu 5 ucenici, de la facerea lumii în anul 7086”), patronii lucrării fiind Alexandru al II-lea Mircea, voievod şi Mihnea Turcitul, voievod; *Octoih mic slavonesc* (BAR 88) tipărit la Braşov? în 1578 de Coresi, diaconul şi de Tudor, diacul; *Psaltire în slavonă şi română Biblia Vechiul Testament*

Psalmi (slavonă și română) (BAR 83, 84) tipărită la Brașov în 1578 de Coresi, diaconul și de Tudor, diacul; *Evangheliar slavonesc* (BAR 89) tipărit în 1579 de diaconul Coresi și de Mănăilă; *Sbornic slavonesc* (BAR 96, 97) tipărit la Sas-Sebeș în 1580 de diaconul Coresi („Din porunca prea sfințitului mitropolit al Ardealului Kir Ghenadie, m'am ostenit cu această scriere eu păcătosul și ticălosul ce me numesc între omeni Coresi diaconul”); *Evangheliar slavonesc Biblie. Noul Testament Evanghelie (slavonă)* tipărit în 1583 de Coresi, diaconul Mănăilă (Virgil Cîndea, deși trimite la B.R.V. I 31 la ediția din 1583, susține o tipăritură a lui Coresi și Mănăilă, executată la Sebeș în 1579, deci în același an cu cea tipărită de Coresi și Mănăilă la Brașov și menționată în B.R.V. I 23); *Liturghier (Sluzebnnik) slavonesc* (BAR 116) tipărit la Brașov în 1588? de Coresi, diaconul și de Tudor, diacul.

Această producție tipografică prosperă reprezintă mai mult de jumătate din întreaga producție de carte slavonă și română realizată pe teritoriul românesc în perioada 1508-1600, adică în total 47 de titluri. Tipograful și editorul Coresi răspundea singur, ca proprietar de programul și administrarea activității tiparniței, fiind implicat în 1570 într-un proces cu Lurențiu Fronius din pricina unei datorii și a unei prese tipografice pe care o deținea. Tipografia lui Coresi funcționează pe baza unor comenzi domnești de la Mihnea Vodă, Alexandru Vodă și Petru Cercel, ecleziastice de la Mitropolitul Ardealului, Ghenadie și pe baza unor comenzi particulare de la judele Lucas Hirscher și nobilul Forró Miklós. Folosind graiul din Țara Românească și din Sudul Ardealului, unele din aceste tipărituri sunt adevărate monumente de limbă literară veche. Cîteva sunt însoțite de splendide prologuri și epiloguri, din care reies limpede grija pentru hrana spirituală a românilor de pretutindeni și sentimentul unității neamului nostru. Caracteristicile tipăriturilor coresiene sunt formatul masiv, mai mare decît al tipăriturilor lui Macarie și Liubavici, lipsa foilor de titlu și a numerotării paginilor sau foilor, tipăriturile în limba română au litera mare asemănătoare celor din epoca lui Macarie, spre deosebire de cele slavone care au caracterul de literă de format mai mic, textul este tipărit în culorile roșu și negru, există elemente decorative renescentiste. Cărțile tipărite de Coresi au cunoscut o largă difuzare prin intermediul negustorilor și a adunărilor preoțești din Țara Românească și din Moldova, fiind tipărite cam în 100 de exemplare. Activitatea diaconului Coresi a fost continuată de fiul său, diaconul Șerban Coresi și de Marien diacul care în 1582 au tipărit la Orăștie *Palia* (BAR 105, 106, 107, 108).

Johannes Honterus, „vir doctissimus et de litteris in patria sua Transsylvania optime meritus, linguarum ac totius studiosissimus” din Brașov realizează din 1539 tipărituri pentru uz didactic precum *Compendiu al Gramaticii (eline)* în două cărți și *Manual de Gramatică (latină)*, tot în două cărți, *Extrase din Dialectica și Retorica* lui Aristotel în limba greacă, o culegere din operele lui Aristotel, *Distihurile morale* de Marcus Porcius Cato Cenzorul și *Maxime* de Publilius Svrus, *maxime culese din Pandectele dreptului civil*, cea mai veche lucrare juridică din România, selecție din codicele legislative ale împăratului bizantin Iustinian. În 1540 tipărește în limba greacă *capitole ale lui Nil Monahul*, manuscris ce reprezintă o antologie de literatură patristică descoperită de Honterus în Țara Românească. Tot pentru uz didactic tipărește în 1541 o culegere de maxime latine și eline din *Adagia* de Erasmus, o carte de versuri pentru învățarea *Noului Testament* de călugărul benedictin Petrus von Rosenheim, *Categoriile* lui Platon și *Despre Cosmos* de Aristotel. În 1542 își tipărește *Rudimenta Cosmographica*, primul atlas de buzunar, lucrare reeditată în mai multe locuri din Europa, manualul de filozofie cu tente din Aebes și Epictet. În 1543 imprimă *Munci și zile* de Hesiod. În 1547 tipărește *Regulamentul bisericesc al tuturor germanilor din Transilvania*. În 1544, la cererea Universității săsești realizează un cod juridic în latină intitulat *Manual de drept alcătuit spre folosință orașelor și scaunelor săsești din Transilvania*. În 1548 la cererea aceleiași prestigioase instituții apare *Odae cum Harmoniis*, cea mai veche partitură muzicală tipărită în România ce conține 32 de ode clasice și umaniste aparținînd unor autori precum Horațiu, Vergiliu, Marțial și Boetius. Volumul va mai fi reeditat și în 1562 la Brașov sub titlul

Odae cum harmoniis e diversis poetis. În 1564 la Brașov tipărea *Sylvula*. Pînă în 1594 cînd a funcționat tipografia brașoveană au fost tipărite 119 titluri de carte.

În 1561, **Raphael Hofhalter** tipărea la Viena lucrarea lui *Nicolaus Olahus De sacramentis*. Lorinț, diacul tipărea la Brașov în 1567 *Octoih slavon* (BAR 60). *De falsa et vera unius...* „Despre minciună și adevăr [titlu tradus] De falsa et vera unius Dei Patris, Filii et Spiritus Sancti cognitione libri duo. Authoribus ministris Ecclesiarum consententium in Sarmatia et Transylvania este o lucrare tipărită la Alba Iulia în 1567. *Carte de cîntări* „fragmentul *Todorescu*“ *Biblie. Vechiul Testament Psalmi (română)* (BAR58) este tipărită la Cluj în 1570. *Evangheliar slavonesc Biblia Noul Testament Evanghelie (slavonă)* (BAR 94) este tipărit la Bălgrad în 1579 de către Lorinț, diaconul din porunca lui Batăr Criștov voievod („Din porunca marelui Voievod Batăr Criștov, eu Lorinț diac mi-am dat ostenelă și am tipărit acastă carte ce se chêmă tetraevanghelie”). *Evangheliar slavo-românesc Biblia Noul Testament Evanghelie (slavonă, română)* era tipărit în 1580. O *Psaltire slavonească Biblia Vechiul Testament Psalmi (română)* (BAR 117-118 foto copii) fusese tipărită în 1580. Un *Octoih mic slavonesc* vedea lumina tiparului în 1580. O *Evanghelie cu învățătură Biblia Noul Testament Evanghelie (română)* (BAR 99, 100, 101, 102, 103) era tipărită la Brașov în perioada 1580-81. O *Psaltire slavonească* era tipărită la Brașov în 1580(?).

Atelier tipografic din secolul al XVII-lea

Călugărul Lavrentie tipărea în 1582 la București în incinta tipografiei de la Mănăstirea Plumbuita *Evanghelie (Biblie. Noul Testament. Evanghelie)* în slavonă (BAR 109-112). Expresie a plurilingvismului, în 1583 la Brașov se tipărea lucrarea lui Fronius, Matthias *Statuta iurium municipalium Saxonum in Transylvania. Der Saschssen inn Siebenbürgen Statute oder eygen Landtrecht*. La Brașov în 1588, tipograful Șerban realiza un *Liturghier* în limba slavonă (BAR 114).

Arta tiparului românesc în secolul al XVI-lea s-a înființat și dezvoltat în următoarele centre: Tîrgoviște (1508-1558), Sibiu (1529-1598), Brașov (1539-1594), Cluj (1550-1600), Oradea (1565-1585), Alba Iulia (1567-1579), Abrud (1569), București (1573), Sebeș (1580), Orăștie (1582). Dacă în veacul al XVI-lea tiparul românesc s-a aflat sub influența tiparului chirilic venețian, în cel de al XVII-lea veac iradiază influențele tiparului rutean.

La începutul veacului al XVII-lea din cauza frământărilor și a frecventelor schimbări de domnie tiparul românesc stagnează, căci nu mai funcționează nici un centru tipografic, materialul tipografic degradîndu-se și împrăștiindu-se. Cartea manuscrisă continuă să fie produsă în scriptorii și depozitată în bibliotecile mănăstirești, ca un fond de cultură ce va sprijini formarea intelectuală a celor ce vor tipări cărți cînd vremurile vor deveni mai prielnice.

BIBLIOGRAPHY

1. Bădără, Doru *Tiparul românesc la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, 1998 (Premiul Academiei "Dimitrie Onciul", pe anul 2000)
2. Bulgăr, Gheorghe *Studii de stilistică și limba literară*. București, Editura Didactică și Pedagogică, 1971.

3. Buluță, Gheorghe *Scurtă istorie a editurii românești*, Editura Enciclopedică, București, 1996.
4. Cătănescu, C., Maria *Limba română - origini și dezvoltare*. București, Editura Humanitas, 1996.
5. Cîndea, Virgil *Mărturii românești peste hotare: Mică enciclopedie de creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*. București, Editura Enciclopedică, 1991, vol. I: Albania-Grecia
6. Cîndea, Virgil *Mărturii românești peste hotare: Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*. București, Editura Enciclopedică, 1998, vol. II: India-Olanda. Supliment Albania-Grecia, p. 346, Marea Britanie, British Library poz. 189; p. 275, poz. 444; p. 346, poz. 192.
7. Costăchescu, Mihai *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voievod (1517-1527)* Institutul român de arte grafice „Brawo”, Iași, 1943.
8. Coteanu, Ion, *Structura și evoluția limbii române (de la origini pînă la 1860)*. București, Editura Academiei R.S.R., 1981.
9. Coteanu, Ion, *Gramatică stilistică compoziție*. București, Editura Științifică, 1990.
10. Cristescu, Mariana, Georgescu, Magdalena, *Dicționarul limbii române literare vechi*, București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
11. Damșa, Teodor, *Biserica greco-catolică din România în perspectiva istorică*, Timișoara: Editura de Vest, 1994.
12. Diaconescu, Ion, *Probleme de sintaxă a limbii române actuale*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.
13. Dragomirescu, Gh., *Dicționarul figurilor de stil*. București, Editura Științifică, 1995.
14. Dragoș, Elena, *Elemente de sintaxă istorică românească*, București, Editura Didactică și Pedagogică R.A., 1995.
15. Gavril Protul – *Viața și traiul sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*. Introducere și text de Tit Simedrea, București, 1937
16. Gheție, Ion, *Introducere în studiul limbii române literare*. București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.
17. Gheție, Ion, Chivu, Gheorghe et all, *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*. București, Editura Academiei Române, 1997.
18. Gogoneață, N. *Istoria filozofiei românești*, București: 1972, p. 104.
19. Ionescu, Cristina, Cerkez, Matei, *Gramatică și stilistică*. București, Editura All Educational S.A., 1997.
20. Iorga, N. *Scrisori și Zapise de meșteri*, p. 16
21. Ivănescu, Gheorghe, *Studii de istoria limbii române literare*. Iași, Editura Junimea, 1989.
22. Ivireanul, *AntimOpere*, ediție critică de Gabriel Ștrempel, București, 1972, p. 335-336.
23. Macrea, Dimitrie, *Probleme ale structurii și evoluției limbii române*. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982.
24. Micu-Klein, Samuil, *Biblia de la Blaj (1795)*. Roma, Editura Vaticana, 2000.
25. Mihail, Paul - *Circulația Octoihului slavon al lui Coresi în Bulgaria*. în: „Apai”, 9, 1972 p. 591-595
26. Mihail, Zamfira Nicolae *Le Spathaire Miclescu à travers ses manuscrits*, Editura Academiei Române, București, 2009.
27. Munteanu, Ștefan, Țîra, D. Vasile, *Istoria limbii române literare*. Ediție revizuită și adăugită. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1983.
28. *Palia de la Orăștie (1581-1582), Text-Facsimile-Indice*. Ediție îngrijită de Viorica Pamfil. București: Editura Academiei R.S.R., 1968.
29. *Palia de la Orăștie. Studii și cercetări de istorie a limbii și literaturii române*. București, Editura Eminescu, 1984.

30. Pamfil, Viorica et alții, *Istoria limbii române*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1978.
31. Pamfil, Viorica, *Elemente regionale în lexicul „Paliei de la Orăștie”*, în *Cercetări de lingvistică*, III, 1958, p. 227-248.
32. Pamfil, Viorica, *Contribuții la studiul statistic al lexicului românesc*. Structura lexicală a Paliei de la Orăștie (1581-1582), în *Studii de lexicologie*, Cluj, 1965, p. 157-232.
33. I. Popovici, *Palia de la Orăștie (1582)*, în *Analele Academiei Române*, Memoriile secțiunii literare, seria II, tom. XXXIII, 1911, p. 517-538.
34. M. Roques, *Palia d'Orăștie (1581-1582)*, vol. I, Paris, 1925, p. VII-LVIII.
35. Rosetti, Al., Cazacu, B., Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*. Vol. I, București: Editura Minerva, 1971.
36. *Palia de la Orăștie and Biblia de la Blaj – Important Monuments of Romanian Religious Literature*
37. Tomescu, Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918* București, Editura Științifică, 1968, 216 p + 49 f ilustr. BA II 539011
38. Vaida, Petru - *Neoaristotelismul în Țările Române*;
39. Veress, Andrei - *Bibliografie româno-ungară*. – București, 1931-1935. – vol. I, p. 92, nr. 180.
40. *** *Documente privind istoria României B. Țara Românească veacul al XVI-lea* vol. II, V, București, 1952